

Uniwersytet Rzeszowski

MARCIN NIEMCZYK
niemczyk@ur.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8095-3239

Rewizjonizm jako przejaw racjonalizacji myśli socjalistycznej

Revisionism as a Manifestation of the Rationalization of Socialist Thought

„Renegaci komunizmu”, „zdrajcy”, „dżuma socjalizmu” czy „zaprzańcy” – to tylko niektóre z epitetów, jakimi bywali określani zwolennicy rewizji klasycznego marksizmu. Inwektywny charakter tych określeń zawiera w sobie co najmniej dwojaką treść. Z jednej strony, jak wiadomo, odzwierciedla emocjonalny stosunek wobec osób nim stygmatyzowanych, ale z drugiej wskazuje także na wagę tego zjawiska w myśli polityczno-prawnej. Powoduje ona, że rewizjonizm – jako przejaw doktrynalnej ewolucji marksizmu – w pełni zasługuje na to, aby być przedmiotem badań z zakresu historii doktryn polityczno-prawnych. Rewizjonizm jest przy tym niewątpliwie zjawiskiem wielowymiarowym, stąd jednym z tych wymiarów może być postrzeżenie go jako przejawu racjonalizacji myśli socjalistycznej.

Racjonalność to pojęcie, które w immanentny sposób wiąże się z myślą polityczną i prawną. Wynika to choćby z samej istoty, celu tworzenia koncepcji doktrynalnych, które w zamyśle autorów zawsze posiadają właśnie walor rozumności. Nawet jeżeli analizie poddaje się koncepcje utopijne, to one także opierały się przecież na założeniu, że ich tworzenie oraz realizacja przebiegają w myśl zasad racjonalności. Jednocześnie rozwój myśli polityczno-prawnej, ściśle powiązany z rozwojem umiejętności refleksji nad otaczającym nas światem, pozostaje bezpośrednio zakorzeniony w racjonalności. Warto też pamiętać, że wskazywanie opartych na rozumowym postrzeganiu świata dyrektyw rozwoju społeczno-politycznego składa się na perspektywiczną funkcję, jaką pełnią doktryny polityczno-prawne. Ponadto związek myśli polityczno-prawnej z racjonalnością wynika z istniejącej i przynajmniej początkowo ścisłej współzależności pomiędzy filozofią a doktrynami polityczno-prawnymi. Jak bowiem zauważa Zbigniew Drozd-

wicz, nie będzie pozbawione podstaw twierdzenie, iż częstokroć da się postawić znak równości między uprawianiem filozofii a próbami racjonalizowania ludzkiego myślenia i postępowania¹.

Użyte w tytule pojęcie „racjonalizacja” wymaga stosownego wyjaśnienia. Otóż należy odróżnić racjonalizm od racjonalności rozumianej jako przejaw świadomej ludzkiej działalności polegającej na dobieraniu odpowiednich środków do osiągnięcia zamierzonych celów. Te dwie kategorie pojęciowe, wraz z ich rozumieniem, są ze sobą silnie połączone i w jakimś stopniu są od siebie uzależnione². Ideowych źródeł racjonalizmu – jako stanowiska filozoficznego i światopoglądowego, które zakłada możliwość dotarcia do prawdy za pomocą samego rozumu – można się doszukiwać już u Heraklita, Parmenidesa i przedstawicieli szkoły elejskiej³. Podobnie starogreckie korzenie posiadają rozważania nad skutecznością i celowością ludzkich działań. Co prawda, nie posługiwano się wtedy zwrotem „racjonalność”, ale za jego odpowiedniki można potraktować takie słowa, jak: „roztropność”, „rozsądek”, „rozumność”, „zaradność” czy „sprawność”⁴. Określenia te, podobnie jak „racjonalność”, należą do klasy nazw abstrakcyjnych⁵. Z kolei słownikowe rozumienie słowa „racjonalizacja” oznacza ‘usprawnienie czegoś, powodowanie, że coś staje się prostsze’ i w tym właśnie znaczeniu zostało ono użyte w tytule niniejszego opracowania⁶. Dokonując pewnej generalizacji, można bowiem uznać, że u źródeł rewizjonistycznych prób modyfikacji myśli socjalistycznej leżało właśnie przekonanie o potrzebie usprawnienia czy też przystosowania marksizmu do zmieniającej się rzeczywistości polityczno-prawnej. Warto przy tym zauważyć, że te reformistyczne wysiłki obejmowały zarówno wymiar doktrynalny, jak i praktykę życia społecznego i politycznego. Posiadały one także swój aspekt normatywny, zgodnie z przyjmowanym na wzór radziecki przekonaniem, iż za najważniejszą funkcję prawa uznaje się funkcję *stricte* polityczną⁷.

Stan badań naukowych dotyczących rewizjonizmu, w szczególności opartych na porównaniu różnych jego przejawów w krajach socjalistycznych, należy ocenić jako dalece niezadowolający. W polskiej literaturze przedmiotu z wydawnictw o charakterze monograficznym należy wspomnieć prace Dariusza Gawina *Wielki zwrot* oraz Magdaleny Mikołajczyk *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach*

¹ Z. Drozdowicz, *O racjonalności w filozofii starożytnej i odrodzeniowej*, Poznań 2008, s. 7.

² K. Stachewicz, *Kilka uwag o racjonalności. Wprowadzenie*, „Filozofia Chrześcijańska” 2009, t. 6, DOI: <https://doi.org/10.14746/fc.2009.06.01>, s. 7.

³ M. Jaskólski, *Racjonalizm*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, t. 5, Warszawa 2012, s. 12.

⁴ W. Szewczak, *Oblicza racjonalności*, Toruń 2013, s. 11.

⁵ E. Morawiec, *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*, Warszawa 2014, s. 160.

⁶ A. Markowski, *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa 2014, s. 943.

⁷ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 15.

okresu PRL. W innych opracowaniach rewizjonizm wspominany jest głównie w perspektywie historycznej, a i to – jak zauważa Andrzej Friszke – dzieje się stosunkowo niechętnie⁸. Trudno też skutecznie poszukiwać bardziej złożonych prac, których przedmiotem byłby rewizjonizm traktowany jako przejaw racjonalizacji myśli socjalistycznej. Obserwacja ta stanowi główny powód podjęcia próby spojrzenia na rewizjonizm właśnie z takiej perspektywy. Jest ona jedną z wielu możliwych płaszczyzn badawczych rewizjonizmu, wśród których wymienić należy jeszcze: polityczną, historyczną, doktrynalną czy prawną, skupiając się na tych najistotniejszych.

Etymologicznie rzecz ujmując, rewizjonizm pochodzi od łacińskiego zwrotu *revisio*, oznaczającego ‘ponowne widzenie’. Rewizja – co ważne z punktu widzenia historii doktryn polityczno-prawnych – to zatem ponowne krytyczne rozpatrzenie poglądów czy teorii naukowych. Jak wskazuje Barbara Stoczewska, o rewizjonizmie można pisać w szerszym lub węższym znaczeniu. Pierwsze z nich oznacza przeciwieństwo ortodoksji, polegające na krytycznym odejściu od tej interpretacji teorii, którą można nazwać oryginalną. W wyniku takiego działania następuje skorygowanie pierwotnych założeń ideowych. W myśl drugiego podejścia, *sensu stricto*, rewizjonizm jest kierunkiem ideologicznym właściwym dla międzynarodowego ruchu robotniczego. Jego istotą było głoszenie poglądów o konieczności skorygowania podstawowych założeń marksizmu, jednakże bez jego zasadniczej negacji, prowadzącej do odrzucenia tej doktryny⁹.

Do podstawowych pytań, których odpowiedzi pozwalają na bliższą charakterystykę rewizjonizmu, należą bez wątpienia dwa: Czym był rewizjonizm? Kim byli rewizjoniści? Takie ujęcie pozwala także na spojrzenie na omawianą problematykę z dwóch perspektyw: przedmiotowej i podmiotowej. Pierwsza z nich pozwala na poszukiwanie odpowiedzi o istotę rewizjonizmu w perspektywie deskryptywnej, druga zaś uzmysławia trudność w precyzyjnym określeniu, kogo można nazwać rewizjonistą.

Eduard Bernstein, uznawany za twórcę kierunku rewizjonistycznego, w przedmowie do pracy pt. *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji* zarysował istotę swoich poglądów, podkreślając, że jego celem jest likwidacja utopijnych wątków w doktrynie Karola Marksa i Friedricha Engelsa poprzez wskazywanie tych elementów w ich dorobku, które są błędne lub pełne sprzeczności. Jak pisał:

[...] jestem zmuszony wskazywać na punkty, gdzie podług mnie doktryna Marxa i Engelsa jest zupełnie w błędzie lub też pełna sprzeczności. [...] Zależy mi na tem, by przez zwalczanie reszty utopijnych mrzonek w socjalistycznej teorii, wzmocnić zarówno realistyczny, jak idealistyczny pierwiastek w ruchu socjalistycznym¹⁰.

⁸ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 166.

⁹ B. Stoczewska, *Rewizjonizm*, [w:] *Słownik historii doktryn...*, s. 105.

¹⁰ E. Bernstein, *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*, Lwów 1901, s. XIII–XIV.

Przez przeciwników też Bernsteina rewizjonizm najczęściej był traktowany jako opozycja w łonie samego marksizmu (Włodzimierz Lenin) i zarazem jako swoistego rodzaju odchylenie ideologiczne, będące zjawiskiem historycznym w rozwoju partii komunistycznej¹¹. Z kolei uważany przez wielu za ideowego przywódcę polskiego rewizjonizmu Leszek Kołakowski pisał: „Chcemy, żeby z tej walki wyłoniła się idea socjalizmu demokratycznego, który byłby w równym stopniu negacją kapitalistycznych form gospodarowania i rządzenia, jak negacją systemu stalinowskiego, opartego na dyktaturze nad masami”¹². Podjęta w ten sposób przez Kołakowskiego próba zarysowania ideowych założeń ruchu, mającego zmierzać ku socjalizmowi demokratycznemu, spotkała się z ostrą reakcją Władysława Gomułki, który podczas przemówienia na IX Plenum KC PZPR w dniu 15 maja 1957 r. stwierdził, że rewizjonizm to „zniękształcenie marksizmu przez wprowadzanie do jego nauki błędnych i fałszywych tez, które nie odzwierciedlają prawidłowo rzeczywistości społecznej”¹³. Przytoczone powyżej fragmenty nie wyczerpują, co oczywiste, całości problematyki związanej z określeniem istoty rewizjonizmu, ale bez wątpienia pozwalają na dostrzeżenie wielowątkowości przedmiotowego ujęcia tego zagadnienia. Można w nich bowiem dostrzec zarówno ideę porzucenia dogmatycznego podejścia do marksizmu w celu jego przystosowania do nowej rzeczywistości społeczno-politycznej, jak i bardzo wyraźną chęć postrzegania rewizjonizmu przez pryzmat walki politycznej, odbywającej się i na poziomie idei, i na poziomie praktyki. Dla partii komunistycznej rewizjoniści byli szczególnie niebezpieczni, ponieważ stanowili ideologiczną alternatywę, byli atrakcyjną propozycją dla wielu środowisk (studentów, pracowników nauki, pisarzy), ale także poprzez krytykę centralizmu demokratycznego przyczyniali się do negowania dotychczasowego modelu funkcjonowania partii¹⁴.

Podmiotowe ujęcie rewizjonizmu przysparza równie wielu trudności, ponieważ wszelkie próby personalnej identyfikacji z rewizjonizmem bardzo często napotykają na bariery w jednoznacznym określeniu przedstawicieli tego kierunku. Dylematy w tym zakresie pogłębiają się jeszcze bardziej, gdy zechce się uwzględnić perspektywę, z której dokonywano zakwalifikowania konkretnych osób do przedstawicieli rewizjonizmu. Wynik tych poszukiwań będzie zatem inny w przypadku dokonywania takiej klasyfikacji w oparciu o przypisywanie bycia rewizjonistą przez aparat partyjny i inny gdyby czynić to, uwzględniając mechanizm samoidentyfikacji. Biorąc powyższe pod uwagę, należy jednak podkreślić, że stosunkowo powszechnie (za Jakubem Karpińskim) przyjmuje się w literatu-

¹¹ R. Luksemburg, *Reforma socjalna czy rewolucja?*, [w:] eadem, *Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1959, s. 232.

¹² L. Kołakowski, *Tendencje, perspektywy i zadania*, „Życie Warszawy”, 6.02.1957.

¹³ W. Gomułka, *Przemówienia. Październik 1956 – wrzesień 1957*, Warszawa 1957, s. 325.

¹⁴ K.W. Trembicka, *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013, s. 172.

rze przedmiotu, iż w zakwalifikowaniu konkretnych osób do grona rewizjonistów przydatne mogą być takie kryteria, jak: doktrynalna autoidentyfikacja z marksizmem, aprobatą dla socjalizmu i choćby krótkotrwałe członkostwo w partii komunistycznej¹⁵.

W ujęciu historyczno-doktrynalnym źródeł rewizjonizmu należy poszukiwać w dyskusji, jaka toczyła się w łonie Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD) pod koniec XIX w. W 1894 r. na zjeździe partii we Frankfurcie Georg von Vollmar, kontynuując wcześniej wygłaszane tezy o konieczności rezygnacji z idei walki klas, kontestował marksistowską tezę o historycznej konieczności upadku drobnej własności chłopskiej. Stał tym samym na stanowisku, że partia nie powinna reprezentować jedynie sprawy robotników, lecz powinna stać się również rzecznikiem interesów rolników. Z podobnych założeń wychodził Eduard Dawid oraz inni socjaldemokratyczni działacze: Paul Kampfmeyer, Conrad Schmidt, Max Schippel, Karl Leitner czy Ludwig Quessel¹⁶. Jednakże za ojca rewizjonizmu uznaje się Bernsteina, który stosunkowo zwarty teoretycznie wykład swoich poglądów zamieścił w serii artykułów zatytułowanych *Problemy socjalizmu* (*Probleme des Sozialismus*), które ukazały się w latach 1896–1898 w gazecie „Die Neue Zeit”. Bez wątpienia najważniejszym dziełem tego okresu, niejako definiującym doktrynalnie cały nurt, stała się opublikowana przez Bernsteina w 1899 r. książka pt. *Warunki wstępne dla socjalizmu i zadania socjaldemokracji* (*Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*). Te publikacje wywołały w ramach ruchu socjalistycznego ożywioną dyskusję, w literaturze przedmiotu określaną pojęciem *Die Bernstein-Debatte*. Bernstein dowodził w jej trakcie, że niemiecka socjaldemokracja stała się *de facto* partią reform, a tym samym w imię swoistej uczciwości powinna przestać ukrywać swoje cele za pomocą rewolucyjnej frazeologii¹⁷. Bez wątpienia jednym z ciekawszych wątków tej dyskusji była polemika pomiędzy Bernsteinem a innymi członkami SPD, takimi jak: August Bebel, Wilhelm Liebknecht, Róża Luksemburg czy Karl Kautsky¹⁸.

Rozwój tendencji rewizjonistycznych (od drugiej połowy lat 50. XX w.) nie pozostawał w ścisłym związku z ideami prezentowanymi przez Bernsteina. Związek ten był stosunkowo luźny i nieistotny, bardziej odwoływał się do wspólnoty terminu niż jedności poglądów. Tym, co można traktować jako wspólne zarówno

¹⁵ M. Tarniewski [J. Karpiński], *Krótkie spięcie* (marzec 1968), [b.m.w.] [b.r.w.]. Karpiński nazwał te warunki „kryteriami rewizjonistycznych przekonań”, jednakże wydaje się, iż pozwalają one spojrzeć na rewizjonizm bardziej w ujęciu podmiotowym niż przedmiotowym.

¹⁶ B. Stoczeńska, *op. cit.*, s. 105.

¹⁷ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 195.

¹⁸ O sporze między Bernsteinem a Kautskym zob. J. Gronow, *On the Formation of Marxism. Karl Kautsky's Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx's Critique of Political Economy*, Leiden 2016, s. 35–56.

dla dyskusji z przełomu XIX i XX w., jak i rewizjonistycznych koncepcji pojawiających się po II wojnie światowej, była niewątpliwie chęć umocnienia w ruchu socjalistycznym wątków demokratycznych i racjonalistycznych. Pamiętać należy także, że to śmierć Józefa Stalina była istotnym czynnikiem, który ułatwił powstanie procesu ideologicznej dezintegracji komunizmu, a tym samym pozwolił na ujawnienie się mechanizmów pozwalających na rozwój rewizjonizmu. Przedstawiciele tego nurtu, wysuwając swoje postulaty dotyczące sposobów organizacji życia społeczno-politycznego oraz ekonomicznego, spowodowali, że rewizjonizm stał się swoistą próbą racjonalizacji socjalizmu.

Rewizjonizm w Polsce, którego obecność łatwo daje się zauważyć po wydarzeniach z października 1956 r., stał się udziałem inteligentkich środowisk partyjnych z kręgów zarówno filozofii i socjologii (Leszek Kołakowski, Bronisław Baczko, Krzysztof Pomian, Roman Zimand, Zygmunt Bauman, Maria Bielińska-Hirszowicz), jak i ekonomii (Michał Kalecki, Oskar Lange, Włodzimierz Brus, Edward Lipiński, Tadeusz Kowalik)¹⁹. Wydaje się, że można też wyodrębnić dwa, choć wzajemnie się uzupełniające, ujęcia polskiego rewizjonizmu. Jednym z nich może być aspekt doktrynalno-filozoficzny, a drugi jest *stricte* polityczny. W pierwszym nurcie bezsprzecznie za postać wiodącą należy uznać Kołakowskiego, którego idee ożywienia marksizmu oraz tezy o konieczności prowadzenia dyskusji i krytyki w ramach rozważań nad marksizmem zostały uzewnętrznione już w tekście z 1956 r. zatytułowanym *Intelektualiści a ruch komunistyczny*. W artykule tym pojawiła się idea konieczności stałego uwspółcześniania, stałej rewizji (sic!) teoretycznych podstaw komunizmu, aby mógł on sprostać aktualnej sytuacji i bieżącym przemianom społecznym na świecie. Termin „rewizja” pojawia się tu dwukrotnie i – jak wskazuje Bartłomiej Kapica – staje się tym samym semantyczną podstawą do nazwania nowo powstałego zjawiska²⁰. Jak pisał Kołakowski:

[...] ruch, który stawia przed sobą cele polityczne, który zmierza do złamania władzy państwowej burżuazji i do kompletnej przebudowy wszystkich dziedzin życia ludzkiego, nie może się obejść bez teorii, stale poddawanej krytyce, stale uwspółcześnianej, stale będącej przedmiotem rewizji, dzięki której mogłaby ona utrzymać się na poziomie adekwatnym do aktualnej sytuacji i bieżących przemian społecznych na świecie²¹.

¹⁹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 3, Warszawa 2009, s. 462.

²⁰ B. Kapica, *Problem rewizjonizmu marksizmu na łamach centralnej prasy partyjnej w latach 1956–1959*, [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2011. Referaty*, red. P. Gąsztold-Seń, Ł. Kamiński, Warszawa 2012, s. 145.

²¹ L. Kołakowski, *Intelektualiści a ruch komunistyczny*, „Nowe Drogi” 1956, nr 9, s. 23. Artykuł ten ukazał się jednocześnie z polemicznym tekstem Romana Werfla (*Miejsce intelektualistów komunistów – w ramach partii*, „Nowe Drogi” 1956, nr 9, s. 45), w którym czytamy: „Przeżywamy obecnie okres, kiedy każdy, kto żyw, wychodzi ze »śmiałyimi« tezami na temat konieczności rewizji tych czy innych podstawowych założeń marksizmu”.

Spśród przedstawicieli środowiska „warszawskich historyków idei” to właśnie Kołakowski jako pierwszy został oskarżony o rewizjonizm²². Wśród tekstów jego autorstwa, które zasługują na miano „manifestów” rewizjonizmu, wymienia się również niepublikowane w owym czasie, ale krążące w postaci maszynopisów, prace zatytułowane *Śmierć bogów* i *Czym jest socjalizm*.²³ Jednak za najbardziej reprezentatywny dla ideowego określenia tego ruchu uznaje się w literaturze przedmiotu artykuł Kołakowskiego pt. *Tendencje, perspektywy i zadania*, który ukazał się 6 lutego 1957 r. w „Życiu Warszawy”²⁴. W opinii Friszkego stanowił on próbę określenia manifestu rewizjonistycznego, mającego być ideową platformą partyjnej lewicy²⁵. Można przyjąć, że w istocie skutecznie odzwierciedla on główne pola dyskusji nad kierunkami rozwoju socjalizmu w Polsce. I mimo że nie był oczywiście jedynym tekstem o zabarwieniu rewizjonistycznym, to jego doniosłość wynika zarówno z pozycji autora, jak i faktu, iż został on przez Gomułkę poddany krytyce w ramach wygłoszonego na IX Plenum KC PZPR w dniu 15 maja 1957 r. referatu pt. „Węzłowe problemy polityki partii”. Gomułka mówił:

Nie sposób tutaj wliczać wszystkich rewizjonistycznych koncepcji podnoszonych publicznie w prasie i różnych periodykach, przeważnie niepartyjnych. Dla ilustracji zasadniczego kierunku myślenia wszystkich rewizjonistów przytoczę wypowiedzi jednego z ich grona, mianowicie wypowiedzi członka partii tow. L. Kołakowskiego [...]²⁶.

Uwzględniając podkreślaną w niniejszym opracowaniu perspektywę rewizjonizmu, uprawnione wydaje się twierdzenie, że wygłoszone we wskazanym wyżej artykule przez Kołakowskiego postulaty odzwierciedlały m.in. charakterystyczne dla tego ruchu wątki racjonalistyczne. Dotyczyły one kwestii doktrynalnych, ustrojowych i ekonomicznych. Kołakowski pisał, że socjalistyczna tendencja w PZPR opiera się na przeświadczeniu o szkodliwości przeciwstawiania

²² R. Sitek, *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*, Warszawa 2000, s. 74. Jak wspomina Jerzy Szacki (*Marksizm po bardzo wielu latach*, [w:] *Warszawska szkoła historii idei. Tożsamość, tradycja, obecność*, red. P. Grad, Warszawa 2014, s. 22), jeden z przedstawicieli „warszawskiej szkoły historii idei”, marksizm był dla nich „wyzwaniem, z którym konieczne trzeba było się uporać, jeżeli chciało się wiedzieć, na jakim świecie się żyje, kim się jest i kim się będzie”.

²³ K. Mojsak, *Publicystyka polityczna Leszka Kołakowskiego (1955–1957)*, [w:] *Rok 1966. PRL na zakręcie*, red. K. Chmielewska, G. Wołowicz, T. Żukowski, Warszawa 2014, s. 133.

²⁴ Mimo dużego znaczenia tego artykułu dla zrozumienia ideowych podstaw polskiego rewizjonizmu w literaturze przedmiotu bardzo często podaje się błędną nazwę lub błędne określenie daty jego ukazania się. Zob. B. Kapica, *op. cit.*; A. Friszke, *Opozycja polityczna...*; M. Mikołajczyk, *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach okresu PRL*, Kraków 2013.

²⁵ A. Friszke, *Opozycja polityczna...*, s. 135. Co interesujące, sam Kołakowski w rozmowie ze Zbigniewem Mentzlem tekst ten nazwał „błądą notatką”. Zob. L. Kołakowski, Z. Mentzel, *Czas ciekawy. Czas niespokojny*, Kraków 2007, s. 159.

²⁶ W. Gomułka, *op. cit.*, s. 318.

sobie demokracji burżuazyjnej i demokracji socjalistycznej. Jego zdaniem celem było bowiem stworzenie systemu, który nie zlikwiduje, lecz rozszerzy zdobycze tej pierwszej. Konieczne było więc szukanie dróg dla instytucjonalnego zabezpieczenia faktycznego ludowładztwa i demokratycznych form życia, przy jednoczesnym zachowaniu swobody dyskusji i wolności słowa dla wszystkich kierunków ideowych stojących na gruncie socjalizmu. Dla zabezpieczenia przed despotyzmem potrzebna była stała i zorganizowana kontrola aparatu politycznego, a wysoki poziom świadomości politycznej możliwy był tylko w warunkach demokracji, która sama w sobie jest ryzykiem, które warto podjąć. Na gruncie *stricte* politycznym pojawiła się teza o doniosłości sprawy suwerenności kraju i ryzyku deprawacji partii, o ile pozostaje ona zrośnięta z aparatem państwowym, jak również przekonanie, że stalinizm nie był jedynie błędem, lecz także systemem totalnym, którego przewyżczenie wymaga dalszych reform. Wreszcie, w wymiarze ekonomicznym, rewizjonistyczne podejście podkreślało zależność między demokracją gospodarczą a polityczną oraz fakt, że samo upaństwowienie środków produkcji nie powoduje ich automatycznego uspołecznienia²⁷.

Zgoła odmienny charakter racjonalizacji myśli socjalistycznej można odnaleźć w tezach Jacka Kuronia i Karola Modzelewskiego, które znajdują się w treści *Listu otwartego do członków podstawowej organizacji partyjnej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim*. Modzelewski w październiku 1962 r. założył na Uniwersytecie Warszawskim Polityczny Klub Dyskusyjny, którego celem było polityczne rozbudzenie studentów, choć klub ten stał się też platformą wymiany myśli i kolportowania nieortodoksyjnej literatury²⁸. Przyjając zapewne można, że realizowana tam idea stosunkowo nieskrępowanej, a często wręcz krytycznej dyskusji wobec ówczesnej rzeczywistości stanowiła swoiste doktrynalne *continuum* wobec uprzedniej działalności ruchu klubowego z lat 1955–1957. Do najbardziej znanych klubów z tamtego okresu należą niewątpliwie te powstałe w Warszawie („Krzywe Koło”, „Spalony Bezpiecznik”, „Klub im. Karola Marksa”, „Klub Inteligencji Katolickiej”), Poznaniu („Wyboje”, „Zielony Semafor”), Krakowie („Czerwony Pomidor”) i Lublinie („Akcenty”)²⁹.

Pisany z pozycji marksistowskiej *List otwarty* rozpoczyna diagnoza, że centralna polityczna biurokracja, będąca zbiorowym dysponentem środków produkcji, pozostaje poza kontrolą społeczną i samodzielnie podejmuje najważniejsze decyzje gospodarcze i polityczne³⁰. Czytamy:

²⁷ L. Kołakowski, *Tendencje...*

²⁸ O przekazywaniu takich materiałów napisał w notatce z 6 czerwca 1963 r. funkcjonariusz SB (IPN 0330/327, t. 31, k. 7–8). Tak: A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010, s. 90–96.

²⁹ W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963, s. 67.

³⁰ J. Kuroń, K. Modzelewski, *List otwarty do członków podstawowej organizacji partyjnej*

Do kogo należy władza w naszym państwie? Do jednej, monopolistycznej partii – PZPR. Wszystkie istotniejsze decyzje podejmowane są najpierw w partii, a potem dopiero w organach oficjalnej władzy państwowej; żadna istotna decyzja nie może być podjęta i realizowana bez sankcji władz partyjnych³¹.

Diagnoza ta skłoniła Kuronia i Modzelewskiego do podjęcia prób poszukiwania sposobów racjonalizacji socjalizmu. Istotą tych wysiłków miał być powrót do doktrynalnych korzeni marksizmu i przeprowadzenie przez klasę robotniczą takich zmian, które pozwoliłyby na faktyczną realizację jej klasowego interesu polegającego na panowaniu nad własną pracą i jej produktem. Nie sposób w ograniczonych ramach pojedynczego artykułu przywołać całość argumentacji zawartej w *Liście otwartym*, ale wskazując na jego najważniejsze elementy programowe, należy zauważyć, że proponowane zmiany miały dotyczyć dziedziny zarówno stosunków politycznych, społecznych, jak i ekonomicznych. Zdaniem Kuronia i Modzelewskiego interes klasowy robotników miał wymagać zniesienia biurokratycznej własności środków produkcji i wycisku. Środkiem do realizacji tego celu miało być zorganizowanie w zakładach pracy Rad Robotniczych oraz systemu przedstawicielstwa załóg fabrycznych w formie Rad Delegatów Robotniczych na czele z Centralną Radą Delegatów. Klasa robotnicza miała decydować o narodowym planie gospodarczym dzięki systemowi Rad, które miały się w ten sposób stać organami władzy ekonomicznej, politycznej, ustawodawczej i wykonawczej. Warunkiem koniecznym, aby system Rad został wyrazicielem zorganizowanej woli, była praktyczna realizacja wielopartyjności opartej na wolności słowa, druku, zgromadzeń, likwidacji cenzury prewencyjnej, pełnej swobodzie badań naukowych, twórczości literackiej i artystycznej. Co interesujące, proponowane rozwiązania, nazywane przez autorów *Listu otwartego* demokracją robotniczą, przewidywały także odejście od systemu parlamentarnego na rzecz stałego udziału klasy robotniczej „zorganizowanej w system Rad, partie polityczne i Związki Zawodowe, w podejmowaniu, korygowaniu i kontroli wykonania decyzji gospodarczych i politycznych wszystkich szczebli”³². Program ten przewidywał również konieczność zniesienia policji politycznej i likwidację

Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim, Paryż 1966, s. 12–13. Wspominając o genezie *Listu otwartego*, Modzelewski mówił tak: „[...] uważamy z Kuroniem, że dokument ten jest próbą opracowania oryginalnego, niedającą się sprowadzić czy utożsamić z żadną ze znanych z przeszłości tendencji ideowo-politycznych” – Protokoły z przesłuchań K. Modzelewskiego i J. Kuronia, IPN 0330/327, t. 2, k. 290–293, 306–307, cyt. za: A. Friszke, *Anatomia buntu...*, s. 260. Takie sformułowanie stoi w sprzeczności z innymi wypowiedziami, z których wynika, że autorzy *Listu otwartego* inspirowali się takimi autorami, jak: K. Marks, W. Lenin, R. Luksemburg, P. Sweezy, P. Baran, J. Hochfeld, M. Djilas czy R. Aron. Zob. A. Friszke, *Anatomia buntu...*, s. 220.

³¹ J. Kuroń, K. Modzelewski, *op. cit.*, s. 12.

³² *Ibidem*, s. 80.

regularnej armii na rzecz uzbrojenia robotników wielkoprzemysłowych. Ciekawym rozwiązaniem był pomysł aktywizacji politycznej robotników, której miał sprzyjać postulat wydzielenia z czasu przeznaczonego na pracę pewnej liczby godzin tygodniowo z przeznaczeniem na „powszechną naukę robotników”. Autorzy *Listu otwartego* dostrzegali też konieczność wzmocnienia pozycji klasy chłopskiej, m.in. przez zapewnienie racjonalności gospodarowania dzięki specjalizacji produkcji rolnej oraz samorządności ekonomicznej, społecznej i politycznej³³. Historyczna i doktrynalna wartość *Listu otwartego* wiąże się głównie z faktem, iż stał się on jednym z najważniejszych punktów odniesienia dla lewicy opozycyjnej, środowiska tzw. komandosów oraz późniejszego KOR-u³⁴. Ponadto należy przyjąć, że wstępna, opisowo-analityczna część *Listu otwartego* posiada dzisiaj większą wartość aniżeli jego część programowa³⁵.

Próby racjonalizacji doktryny i praktyki socjalizmu, które nosiły w sobie znamiona rewizjonizmu, nie były jedynie typowo polską specyfiką. Zasadniczo w każdym z krajów tzw. bloku wschodniego można dostrzec tego typu działania, a ich kulminacja przypada na lata 50. i 60. XX w. Jeszcze przed wybuchem powstania węgierskiego głównym ośrodkiem rewizjonizmu na Węgrzech był powstały w marcu 1955 r. *Petőfi Kör* (klub dyskusyjny im. Sándora Petőfiego). Skupiał on młodych komunistycznych intelektualistów, którzy stawiali sobie za cel przełamywanie stalinowskiej spuścizny oraz szukanie nowych ideowych fundamentów dla systemu socjalistycznego. W przededniu wybuchu powstania węgierskiego zebrani w budynku Politechniki Budapeszteńskiej studenci przyjęli rezolucję, której istotne części pozostają w duchu rewizjonizmu, wśród żądań znalazły się bowiem: tajność wyborów, pełna reorganizacja życia ekonomicznego, zreformowanie rolnictwa, wolność wypowiedzi i druku oraz oparcie relacji z państwami socjalistycznymi (w tym ZSRR i Jugosławią) na zasadach równości i nieingerencji w sprawy wewnętrzne³⁶. W podobnym duchu przyjęto proklamację Związku Pisarzy Węgierskich w dniu 23 października 1956 r., domagając się: prowadzenia niezależnej polityki opartej na zasadach socjalizmu i równości z innymi krajami, powszechnej partycypacji robotników, rolników i inteligencji w administrowaniu państwem, zreformowania rolnictwa, wolnych i tajnych wyborów³⁷.

Ruch rewizjonistyczny w znacznym stopniu został stłumiony wraz z agresją ZSRR na Węgry, ale idee te w jakiejś mierze odrodziły się, gdy około 1964 r. po-

³³ *Ibidem*, s. 83–86.

³⁴ D. Gawin, *Wielki zwrot. Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956–1976*, Warszawa 2013, s. 103.

³⁵ J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 70.

³⁶ P. Ceranka, *Klub Petőfiego*, „Biuletyn IPN” 2016, nr 10, s. 92–94.

³⁷ Tekst tej rezolucji znalazł się w raporcie komisji specjalnej Organizacji Narodów Zjednoczonych powołanej do zbadania wydarzeń na Węgrzech – dostępny pod adresem: <http://mek.oszk.hu/01200/01274/01274.pdf> [dostęp: 10.03.2018].

wstała tzw. Szkoła Budapeszteńska składająca się z filozofów (Ágnes Heller, Ferenc Fehér, György Márkus, Mihály Vajda) i przedstawicieli nauk społecznych skupionych wokół György Lukácsa. Sam Lukács był zresztą jednym z głównych symboli kampanii antyrewizjonistycznej w całym „bloku wschodnim”³⁸. Chcąc wskazać na główny doktrynalny wyznacznik przedstawicieli tej szkoły, należy podkreślić – oparte na wczesnych pracach Marksa – dążenie tego środowiska do ożywienia krytycznego potencjału marksizmu oraz sprzeciw wobec ortodoksyjnej wykładni filozofii marksistowskiej i ograniczeń wolności słowa. Bodaj najbardziej wartościową pracą autorów skupionych wokół Lukácsa jest *Dictatorship Over Needs* autorstwa Heller, Fehéra i Márkusa³⁹. Wychodząc z marksowskiej idei uznania prawa człowieka do samostanowienia, węgierscy rewizjoniści skrytykowali istniejący reżim komunistyczny, a w szczególności jego skostniałość, represyjność i wrogość wobec jednostek podejmujących wysiłek samodzielnego myślenia. Źródłem tej krytyki było dostrzeganie rozbieżności między istotą a istnieniem idei socjalizmu, a zatem rosnącej rozbieżności pomiędzy praktyką życia i jej doktrynalnymi podstawami. Stąd rodziły się idee odejścia od rytualizmu i formalizmu na rzecz odrodzonego marksizmu, traktowanego jako przejaw krytycznej aktywności intelektualnej⁴⁰.

W Czechosłowacji ważnym etapem aktywności o proveniencji rewizjonistycznej były lata 1967–1968, a zwłaszcza wydarzenia znane w historii pn. Praska Wiosna. Działania te opierały się na politycznych hasłach powrotu do ideowych źródeł socjalizmu, odrzuceniu wypaczeń związanych z „kultem jednostki” oraz poszukiwaniu własnej, narodowej drogi dla budowy socjalizmu. Zmierzające do stworzenia realnej alternatywy wobec stalinowskiej rzeczywistości idee najczęściej powstawały w cieszącym się stosunkowo wysokim stopniem wolności środowisku akademickim skupionym w Praskiej Szkole Ekonomii i Wyższej Szkole Górniczej w Ostrawie⁴¹. Co ciekawe, w Czechosłowacji idee racjonalizacji socjalizmu można znaleźć zarówno w oficjalnych dokumentach, jak i wypowiedziach przedstawicieli partii komunistycznej i członków opozycji. Wśród dokumentów oficjalnych należy przede wszystkim wymienić – przyjęty na plenarnym posiedzeniu KC KPCz w dniu 5 kwietnia 1968 r. – Program Działania Komunistycznej Partii Czechosłowacji oraz przygotowywany na XIV zjazd KPCz projekt nowego statutu partii⁴².

³⁸ M. Kopeček, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2009, s. 258.

³⁹ K. Brzechczyn, *Rewizjonizm w Polsce – dziwaczny bękart przemian politycznych 1956 r.*, „Filo-Sofija” 2016, nr 32, s. 129.

⁴⁰ W. Bulira, *Zrozumieć świat: sylwetka i twórczość Ágnes Heller*, [w:] Á. Heller, *Wykłady i seminarium lubelskie*, Lublin 2006, s. 130–133.

⁴¹ V. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia*, Cambridge 1971, s. 20.

⁴² Słowacki odpowiednik Programu Działania uchwalono na posiedzeniu KC KPS (22–23.05.1968) w Bratysławie. W porównaniu do Programu Działania KPCz znacznie więcej uwagi poświęcono w nim zagadnieniom federalizacji państwa aniżeli wolności i demokracji. Zob.

Główne treści Programu Działania skupiały się wokół analizy przyczyn ówczesnego kryzysu wraz z propozycjami rozwoju demokratycznego socjalizmu, przy pełnym zachowaniu kierowniczej roli partii komunistycznej, opartej na podstawie moralnej jej członków. Stwierdzono nawet, że „celem partii nie jest przekształcenie się w jakiegoś uniwersalnego »dozorcę« społeczeństwa i wiązanie wszystkich organizacji i każdego kroku życia swymi dyrektywami”⁴³. Postulowano zatem poszerzenie zakresu wolności jednostek, wprowadzenie prawnych gwarancji wolności słowa, zniesienie cenzury prewencyjnej, ustawowe zagwarantowanie realizacji konstytucyjnego prawa do zgromadzeń i zrzeszania się oraz prawo do stałego bądź długoterminowego pobytu obywateli za granicą⁴⁴. W zakresie systemu sprawowania władzy przewidywano m.in. wzmocnienie roli wymiaru sprawiedliwości oraz realne sprawowanie przez Zgromadzenie Narodowe funkcji organu kontrolnego w stosunku do rządu. Gwarancją praworządności miało dawać rozstrzyganie sporów przez niezależne sądy, a także poddawanie decyzji administracyjnych kontroli sądowej, właściwe usytuowanie prokuratury w systemie wymiaru sprawiedliwości oraz uniezależnienie adwokatury od państwa⁴⁵. Demokratyzacja miała odnosić się również do sfery gospodarki, opartej na samodzielności przedsiębiorstw, przy jednoczesnym zwiększeniu wpływu organów samorządu pracowniczego na ich zarządzanie⁴⁶.

Próbą przeniesienia tych założeń do rzeczywistości politycznej Czechosłowacji były dokumenty przygotowane na XIV zjazd KPCz (projekt nowego statutu partii, informacje o działalności i zadaniach KPCz oraz zasady państwo-prawnej regulacji państwa). Nowy model polityczny państwa, mający powstać po wdrożeniu programu reform systemowych, określano jako połączenie demokracji parlamentarnej z samorządnością⁴⁷. Nie oznaczało to oczywiście chęci odejścia od podstawowych pryncypiów socjalizmu, ponieważ – jak pisał Alexander Dubček:

[...] nam nie chodzi o jakąkolwiek demokrację, ale o demokrację socjalistyczną. Że tym samym nie może chodzić o osłabienie przewodniej roli partii, a tylko o nadanie jej nowej roli – leninowskiej, efektywnej, celowej, warunkowanej nowymi okolicznościami. Że nie może chodzić o osłabienie wpływów socjalistycznego państwa, ale o jak najlepsze zastosowanie zasady demokratyzmu i koniecznego centralizmu, aby demokratyczny element rozwoju naszej społeczności znalazł pełny wymiar⁴⁸.

Vytvořit ideovou a akční jednotu komunistů, „Rudé právo”, 25.05.1968, s. 1. Zob. także: R. Kwapis, Praska Wiosna, Toruń 2004, s. 162–163.

⁴³ *Akční Program Komunistické Strany Československa. Přijatý na Plenárním Zasedání ÚV KSČ dne 5 dubna 1968, Praha 1968, s. 16. Polskie tłumaczenie tego tekstu znajduje się w: Komunizm z ludzką twarzą. Dokumenty, Paryż 1969.*

⁴⁴ *Akční Program Komunistické Strany Československa...*, s. 23–24.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 31–32.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 34–40.

⁴⁷ R. Kwapis, *op. cit.*, s. 191–194.

⁴⁸ A. Dubček, *Od totality k demokracii. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*, Bratislava 2002, s. 115.

Oficjalne dokumenty programowe nie wyczerpują ideowych propozycji racjonalizowania socjalizmu powstałych w okresie Praskiej Wiosny. Nie można zatem pominąć w tym kontekście opublikowanego w dniu 27 czerwca 1968 r. manifestu pt. „Dwa tysiące słów” autorstwa Ludvíka Vaculíka⁴⁹. Dokument ten, podpisany przez 70 intelektualistów, sportowców, aktorów i robotników, był wyrazem obaw o skuteczność i realność proponowanych zmian. Wskazano w nim negatywne skutki zespolenia partii z państwem oraz wezwano do podejmowania w granicach prawa różnorodnej społecznej aktywności. Przejawami tej aktywności miało być m.in. tworzenie komitetów dla obrony wolności słowa, zakładanie gazet, wybór właściwych ludzi do rad zakładowych i związków zawodowych oraz żądanie wyjaśnień dotyczących sytuacji ekonomicznej przedsiębiorstw i domaganie się ustąpienia ze stanowisk ludzi skompromitowanych⁵⁰. Należy podkreślić, że mimo stosunkowo szerokiego zakresu proponowanych w okresie Praskiej Wiosny przemian politycznych, społecznych i gospodarczych wszystkie te wysiłki zmierzały nie do obalenia komunizmu, lecz do uczynienia jego oblicza bardziej ludzkim, co znalazło odzwierciedlenie w hasle „socjalizmu z ludzką twarzą”⁵¹.

Szczególna rola w historii myśli rewizjonistycznej przypadła Jugosławii, o której Kołakowski pisał, że była państwem rewizjonistycznym kierowanym przez rewizjonistyczną partię komunistyczną⁵². Podobnie jak w innych krajach bloku wschodniego tendencje rewizjonistyczne ujawniały się w Jugosławii wśród różnych środowisk: partyjnych intelektualistów, przedstawiciele świata nauki i sztuki oraz studentów⁵³. Konieczność wypracowania własnego modelu socjalizmu w jakiejś mierze była podyktowana konfliktem Jugosławii z ZSRR (1948), którego efektem było choćby podkreślanie różnicy między sowieckim socjalizmem etatystycznym a gospodarką opartą na samorządzie robotniczym, który mógł realnie decydować o sprawach związanych z produkcją i rozdziałem dóbr⁵⁴. Wysuwane przez partyjnych ideologów (Milovan Djilas, Edvard Kardelj) hasła

⁴⁹ Manifest ten został opublikowany w gazetach: „Literární listy”, „Pracé”, „Zemědělské noviny” i „Mladá fronta”. Jak wynika z notatki ppłk. Jerzego Kudasia, ze spotkania z tajnym współpracownikiem o pseudonimie „Delta”, autorem apelu „Dwa tysiące słów” nie miał być Vaculík, lecz Adolf Hoffmeister. Tak: Ł. Kamiński, G. Majchrzak, *Operacja „Podhale”*. *Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, Warszawa 2008, s. 549.

⁵⁰ L. Vaculík, *Dva tisíce slov*, „Literární Listy”, 27.06.1968, s. 3. Polskie tłumaczenie tego tekstu znajduje się w: *Komunizm z ludzką twarzą...*, s. 79–84.

⁵¹ Autorem tego terminu prawdopodobnie jest R. Richta. Tak: Z. Mlýnař, *Mróz ze wschodu*, Warszawa 1989, s. 107.

⁵² L. Kołakowski, *Główne nurty...*, s. 472–473.

⁵³ Najbardziej znanym protestem środowiska studenckiego był siedmiodniowy strajk, który rozpoczął się w nocy z 2 na 3 czerwca 1968 r. Zbiór dokumentów z tego okresu, w tym także wypracowany Program (*Akciono-politički program*), wydrukowało czasopismo „Praxis”. Zob. „Praxis”, Jun-Lipanj 1968, <https://praxis.memoryoftheworld.org/#text=1968&property=pubdate&dvalue=Rudi+Petrovi%C4%87> [dostęp: 3.03.2018], s. 139–140.

⁵⁴ L. Kołakowski, *Główne nurty...*, s. 472–473.

liberalizacji i decentralizacji stały się fundamentem dla idei samorządu robotniczego, opartego na koncepcji oddania w ręce robotników zarządu nad fabrykami. Przepisy zakładające oddanie robotnikom zarządu nad fabrykami wprowadzono już w 1950 r. Koncepcja samorządu była odnoszona także do innych aspektów życia społecznego i gospodarczego. Podczas VI Zjazdu Komunistycznej Partii Jugosławii z inspiracji Djilasa przyjęto, że ewolucja partii powinna zmierzać do tego, aby z siły przewodniej stała się czynnikiem regulującym życie społeczno-polityczne dzięki pozostawianiu awangardą klasy robotniczej⁵⁵. Partia miała więc nie tyle kierować i przewodzić, co wskazywać kierunki rozwoju, a formalnym przejawem tej nowej roli była też zmiana nazwy partii na Związek Komunistów Jugosławii. W styczniu 1953 r. dokonano zmiany ustawy zasadniczej Jugosławii, wprowadzając tym samym do porządku konstytucyjnego ideę samorządności. Zgodnie z art. 4 tej ustawy podstawą społecznej i politycznej organizacji Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii stała się społeczna własność środków produkcji, samorządność producentów przemysłowych i samorządność ludu pracującego w gminach, miastach i obwodach⁵⁶. Idea samorządności znalazła się ponadto w tekście konstytucji Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii z 1963 r., która w art. 1 i 10 stanowiła, że państwo oraz jego system społeczno-gospodarczy opierają się na sile i samorządności klasy robotniczej i wszystkich ludzi pracy⁵⁷.

Wbrew stanowisku Kołakowskiego do grona rewizjonistów należy zaliczyć także bodaj najbardziej znanego jugosłowiańskiego dysydenta – Djilasa⁵⁸. Członkiem partii komunistycznej został jeszcze przed II wojną światową. W pierwszym powojennym rządzie Josipa Broza Tito pełnił funkcję ministra, w 1953 r. został jednym z wiceprzewodniczących rządu, a następnie przewodniczącym Ludowego Zgromadzenia Federacyjnego. Za głoszenie idei demokratyzacji i walki z biurokracizmem w styczniu 1954 r. został oskarżony o rewizjonizm i usunięto go z Ko-

⁵⁵ M. Sokulski, M. Previšić, *W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 2(28), s. 400.

⁵⁶ A.J. Peaslee, *Constitutions of Nations*, Vol. 3, Hague 1956, s. 767.

⁵⁷ *The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia*, ed. D. Durović, Belgrade 1974, s. 79–83.

⁵⁸ L. Kołakowski (*Główne nurty...*, s. 477) pisał: „Nie można natomiast uważać za rewizjonistę Milovana Djilasa, jednego z czołowych jugosłowiańskich komunistów z lat 40. i 50.; jego idee demokratyzacji socjalizmu zostały potępione przez partię już w 1954 roku, a późniejsze jego dzieła (włączając sławną *Nową klasę*, o której uprzednio była mowa), nie mogą już uchodzić za marksistowskie nawet w najluźniejszym sensie”. Trudno zgodzić się z taką opinią, choćby posiłkując się tekstem wywiadu Djilasa z amerykańskim sowietologiem Georgem Urbanem, w którym mówił: „»Nowa klasa« w swym zasadniczym potraktowaniu zagadnień jest ciągle jeszcze książką marksistowską, chociaż zawiera mnóstwo nieortodoksyjnych poglądów. Jeszcze nawet teraz odnośzę niekiedy wrażenie, że umysł mój nie jest całkowicie wolny od nawyku formułowań typu marksistowskiego” – G.R. Urban, *Kwadratura koła. Z Milovanem Djilasem rozmawia George Urban*, [b.m.w.] [b.r.w.], s. 68. Podobne stanowisko Djilas wyraził w książce pt. *The Unperfect Society* (London 1969, s. 4).

mitetu Centralnego. Za swoje polityczne wypowiedzi oraz działalność pisarską był wielokrotnie skazywany; spędził w więzieniu w sumie 9 lat, ostatecznie został zwolniony 31 grudnia 1966 r. na mocy ogłoszonej amnestii⁵⁹.

Początkowo Djilas, zasadniczo w myśl stanowiska Lwa Trockiego, uznawał biurokrację partyjną jedynie za uprzywilejowaną grupę o pasożytniczym charakterze, odrzucając tym samym tezę o jej klasowym wymiarze⁶⁰. Rewidując swoje stanowisko, przyjął ostatecznie, że stała się ona nową klasą wyzyskiwaczy, która całą swoją pozycję zawdzięczała specyficznej formie własności, tj. własności kolektywnej. Jak pisał: „Nowa klasa wywodzi swą władzę, przywileje i ideologię ze specyficznej formy własności, a mianowicie – własności kolektywnej”⁶¹. W konsekwencji, opisując istotę komunizmu, Djilas twierdził, że system ten stanowi typ totalitaryzmu opartego na trzech elementach: władzy, własności i ideologii⁶². Wydając *Nową klasę wyzyskiwaczy* dla środowisk komunistycznych, stał się jednym z ważniejszych przeciwników, a dla ruchów antykomunistycznych – jednym z ważniejszych doktrynalnych punktów odniesienia⁶³.

Jugosłowiańskie idee samorządności i odbiurokratyzowania systemu komunistycznego miały jeszcze wymiar teoretyczno-filozoficzny dzięki działającej od początku lat 50. XX w. grupie marksistów związanych z czasopismem „Praxis” oraz Korczulańską Szkołą Letnią. Do czołowych przedstawicieli tego środowiska należeli: Gajo Petrović, Danko Grilić, Milan Kangrga, Rudi Supek, Mihailo Marković, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić oraz Zagorka Pešić-Golubović⁶⁴. Jak podaje Gerson S. Sher, środowisko Praxis stanowiło swoisty most pomiędzy Wschodem a Zachodem, stając się tym samym symbolem marksistowskiego humanizmu⁶⁵. Aktywność tej grupy oraz jej oddziaływanie (w tym

⁵⁹ A. Djilas, *A Biographical Note on the Author*, [w:] *idem, Fall of the New Class*, New York 1998, s. 325–328.

⁶⁰ L. Dubel, *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988, s. 268–269. Na temat źródeł teorii nowej klasy zob. także: *idem, Geneza i funkcje tzw. teorii „nowej klasy”*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1984, t. 31; *idem, Idea Zmowy Robotniczej w ujęciu J.W. Machajskiego*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, t. 35.

⁶¹ M. Djilas, *Nowa klasa wyzyskiwaczy*, Paryż 1958, s. 53.

⁶² *Ibidem*, s. 175.

⁶³ W polskiej prasie również ukazywały się teksty potępiające Djilasa. Zob. „Sprawa” *Djilasa a rzeczywistość jugosłowiańska*, „O Trwały Pokój” 1954, nr 5, s. 4; „Trybuna Ludu” 1954, nr 32, s. 3–4; *Milovan Djilas albo banały odszczepieńca*, „Polityka” 1957, nr 31, s. 8. Jadwiga Staniszkis, komentując tezę o istnieniu w państwach socjalistycznych kapitalizmu państwowego, uważała, że choć taka próba pojęciowego opanowania swoistości socjalizmu wydawała się uzasadniona, to jednak nie sprzyjała odkryciu istoty panowania i gospodarowania w socjalizmie. Zob. J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, [w:] *Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, red. B. Szlachta, Kraków 2000, s. 366.

⁶⁴ K. Bielińska-Kowalewska, *Praxis – filozofia jako myśl rewolucji jugosłowiańskiej*, [w:] *Filozofia i ruchy społeczne*, red. K. Bielińska-Kowalewska, Warszawa 2017, s. 87–88.

⁶⁵ G.S. Sher, *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, London 1977, s. XIX.

w wymiarze międzynarodowym) uczyniły z niej silny ośrodek oddziaływania ideologicznego. Upowszechniając idee humanizmu w duchu marksistowskim, jednocześnie grupa ta sprzeciwiała się autokratycznym i opartym na władzy biurokracji sposobom rządzenia państwem. Przyjmując, że socjalizm zakłada rzeczywiste i aktywne zarządzanie gospodarką przez klasę robotniczą, jej członkowie uznawali przy tym, że samorządność w wydaniu jugosłowiańskim odtwarza społeczne nierówności⁶⁶. Koncept programowy tej grupy znalazł się już w pierwszym wydaniu czasopisma „Praxis” w tekście Petrovicia zatytułowanym *Čemu Praxis? (Dlaczego Praxis?)*. Chciano zatem rozwijać jednolitą koncepcję filozoficzną, inspirowaną dorobkiem Marksa, przy jednoczesnym daleko idącym krytycyzmie i otwartości na dialog, także z przedstawicielami środowisk niemarksistowskich. Jak czytamy bowiem: „Nie chodzi nam o konserwowanie Marksa, lecz o rozwijanie żywej myśli rewolucyjnej inspirowanej Marksem. Rozwijanie takiej myśli wymaga szerokiej i otwartej dyskusji, w której będą współuczestniczyć również niemarksistiści”⁶⁷.

Równoległe z pracami filozoficzno-teoretycznymi na łamach „Praxis” przeprowadzano ostrą krytykę biurokracji i jugosłowiańskiego systemu samorządowego, krytkowano łamanie praw pracowniczych i pogłębianie się rozwarstwienia społecznego. Programowa, godząca też w partyjną biurokrację, „bezwzględna krytyka wszystkiego, co istnieje”, powodowała od samego początku ostrą reakcję ze strony aparatu partyjnego. Ostatecznie wszystko to doprowadziło do zamknięcia czasopisma w 1974 r.⁶⁸

W kontekście rozwoju myśli rewizjonistycznej, ale i w perspektywie racjonalizacji myśli socjalistycznej, nie można zapomnieć o intrygującej intelektualnie jugosłowiańskiej inicjatywie znanej jako Korczulańska Szkoła Letnia. Jej powstanie, dzięki staraniom Rudi Supeka i Milana Kangrgi, datowane jest na rok 1962. Pierwotnie podstawowym celem tej inicjatywy było kształcenie nauczycieli wykładających filozofię i socjologię w szkołach wyższych i średnich. Szybko jednak Korczulańska Szkoła Letnia stała się miejscem wielokierunkowej wymiany idei opartej na braku jednoznacznego profilu ideologicznego, krytycyzmie i pluralizmie głoszonych poglądów. Temat pierwszego spotkania (1963) został określony jako „Postęp i kultura”, następne zaś dotyczyły takich zagadnień, jak: sens i perspektywy socjalizmu, czym jest historia, Marks a rewolucja, relacja władzy i człowieczeństwa, relacje między utopią a rzeczywistością, wolność i równość, sposób funkcjonowania sztuki w stechnicyzowanym świecie. Rozważania nad istotą stalinizmu miały być tematem jednego z kolejnych spotkań, ale do realizacji

⁶⁶ L. Kołakowski, *Główne nurty...*, s. 476–477.

⁶⁷ *Čemu Praxis?*, „Praxis. Filozofski dvomjesečnik” 1964, nr 1, s. 4, cyt. za: K. Bielińska-Kowalewska, *op. cit.*, s. 102.

⁶⁸ K. Bielińska-Kowalewska, *op. cit.*, s. 104–107.

tego przedsięwzięcia już nie doszło, ponieważ szkole odebrano źródło finansowania, *de facto* kończąc jej, trwającą ponad dekadę, działalność⁶⁹.

Rozważania o racjonalności życia społecznego i jego racjonalizacji pojawiły się zapewne już w momencie, gdy człowiek zaczął zdawać sobie sprawę z tego, że różni się lub co najmniej powinien różnić się od innych gatunków, których życie i sposób zorganizowania opierają się na naturalnych popędach, instynktach i odruchach⁷⁰. Bez wątpienia próbami uporządkowania, a zarazem zorganizowanego myślowo przedstawienia tych rozważań są doktryny polityczno-prawne. Jakkolwiek by tego dzisiaj nie oceniać, przekonanie o doktrynalnej racjonalności przyświecało również twórcom i zwolennikom marksizmu. Nie inaczej było także z tymi, którzy podejmowali wysiłek rewizji tej doktryny. Należy przy tym dostrzegać różnicę pomiędzy rewizjonizmem marksizmu z czasów *Die Bernstein-Debatte* i z okresu po II wojnie światowej. Oczywiście jedność tych nurtów przede wszystkim dotyczy wysiłków na rzecz rewizji tej samej doktryny, ale już cele i dobre metody były odmienne. Poszukując kolejnych płaszczyzn wspólnych dla całego ruchu rewizjonistycznego, można jednak wskazać, że jedną z nich było przekonanie o potrzebie racjonalizacji myśli socjalistycznej. Racjonalizacja ta w przypadku Bernsteina i jego zwolenników była związana głównie z wiarą w możliwość stopniowego osiągania celów właściwych dla socjalizmu poprzez reformy socjalne, a nie w drodze rewolucji. Skoro bowiem według Bernsteina można osiągać te cele bez ubiegania się o gwałtowne zmiany ustroju, to racjonalne będzie właśnie reformowanie państwa w duchu rozwiązań właściwych dla socjalizmu, bez natychmiastowego burzenia całego istniejącego porządku. Negacja Marksowskiej teorii krachu kapitalizmu, rewizja poglądów dotyczących roli i znaczenia kredytu, koncentracji kapitału, związków zawodowych oraz teorii wartości pracy – to wszystko miało sprzyjać przystosowaniu marksizmu do zmieniającej się rzeczywistości ekonomicznej i politycznej. Przystosowanie to miało być zatem przejawem racjonalizacji doktryny. Ta sama idea przyświecała także przedstawicielom ruchu rewizjonistycznego, który szczególnie silnie uzewnętrznił się wraz z końcem stalinizmu. Szukano więc dróg, aby – w ramach istniejącego systemu socjalistycznego, oficjalnej marksistowskiej doktryny – funkcjonujący na tych podwalinach ustrój uczynić bardziej racjonalnym. Pragmatyzm tych starań ujawniał się w krajach bloku państw socjalistycznych w różnym czasie i z odmienną dynamiką. Bez wątpienia jednak można podejmować wysiłki celem wskazania pewnych idei i koncepcji oraz będących ich konkretyzacją programów, które miały zapewnić zrjonalizowanie zarówno marksistowskiej doktryny, jak

⁶⁹ E. Wróblewska-Trochimiuik, *Widmo krąży po Europie. Korczulańska Szkoła Letnia jako wyspa wolnego myślenia i przestrzeń dialogu*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17, DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1379>, s. 2–9.

⁷⁰ Z. Drozdowicz, *O racjonalności życia społecznego*, Poznań 2007, s. 7.

i rzeczywistości budowanej w jej imię. Podjęcie takiego tematu badawczego bez wątpienia zasługuje na osobne potraktowanie, ale – jak się wydaje – w oparciu o powyższe analizy należy wskazać, że rewizjonistyczny zamiar racjonalizacji socjalizmu odnosił się tak do zagadnień teoretyczno-doktrynalnych, politycznych, prawnych, jak i ekonomicznych. Zamiar ten, co pokazała historia, okazał się daremny – być może dlatego, że marksizm (a ujmując rzecz precyzyjniej – praktyka marksizmu) pokazał, że od pewnego etapu tego, co nieracjonalne nie da się już zrationalizować.

BIBLIOGRAFIA

- Akční Program Komunistické Strany Československa. Přijatý na Plenárním Zasedání Úv KSČ dne 5 dubna 1968*, Praha 1968.
- Bernstein E., *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji*, Lwów 1901.
- Bielińska-Kowalewska K., *Praxis – filozofia jako myśl rewolucji jugosławińskiej*, [w:] *Filozofia i ruchy społeczne*, red. K. Bielińska-Kowalewska, Warszawa 2017.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999.
- Brzechczyn K., *Rewizjonizm w Polsce – dziwaczny bękart przemian politycznych 1956 r.*, „Filo-Sofija” 2016, nr 32.
- Bulira W., *Zrozumieć świat: sylwetka i twórczość Ágnes Heller*, [w:] Á. Heller, *Wykłady i seminarium lubelskie*, Lublin 2006.
- Ceranka P., *Klub Petöfego*, „Biuletyn IPN” 2016, nr 10.
- Čemu Praxis?, „Praxis. Filozofski dvomjesečnik” 1964, nr 1.
- Djilas A., *A Biographical Note on the Author*, [w:] *idem, Fall of the New Class*, New York 1998.
- Djilas M., *Nowa klasa wyzyskiwaczy*, Paryż 1958.
- Djilas M., *The Unperfect Society*, London 1969.
- Drozdowicz Z., *O racjonalności w filozofii starożytnej i odrodzeniowej*, Poznań 2008.
- Drozdowicz Z., *O racjonalności życia społecznego*, Poznań 2007.
- Dubček A., *Od totality k demokracji. Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*, Bratislava 2002.
- Dubel L., *Geneza i funkcje tzw. teorii „nowej klasy”*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1984, t. 31.
- Dubel L., *Idea Zmowy Robotniczej w ujęciu J.W. Machajskiego*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, t. 35.
- Dubel L., *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988.
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
- Friszke A., *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Kraków 2010.
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
- Gawin D., *Wielki zwrot. Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956–1976*, Warszawa 2013.
- Gomułka W., *Przemówienia. Październik 1956 – wrzesień 1957*, Warszawa 1957.
- Gronow J., *On the Formation of Marxism. Karl Kautsky’s Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx’s Critique of Political Economy*, Leiden 2016.
- Jaskólski M., *Racjonalizm*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, t. 5, Warszawa 2012.
- Jedlicki W., *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963.
- Kamiński Ł., Majchrzak G., *Operacja „Podhale”*. *Śłużba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, Warszawa 2008.

- Kapica B., *Problem rewizjonizmu marksizmu na łamach centralnej prasy partyjnej w latach 1956–1959*, [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2011. Referaty*, red. P. Gasztołd-Seń, Ł. Kamiński, Warszawa 2012.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. 3, Warszawa 2009.
- Kołąkowski L., *Intelektualiści a ruch komunistyczny*, „Nowe Drogi” 1956, nr 9.
- Kołąkowski L., *Tendencje, perspektywy i zadania*, „Życie Warszawy”, 6.02.1957.
- Kołąkowski L., Mentzel Z., *Czas ciekawy. Czas niespokojny*, Kraków 2007.
- Komunizm z ludzką twarzą. Dokumenty*, Paryż 1969.
- Kopeček M., *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*, Praha 2009.
- Kuroń J., Modzelewski K., *List otwarty do członków podstawowej organizacji partyjnej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i członków uczelnianej organizacji Związku Młodzieży Socjalistycznej przy Uniwersytecie Warszawskim*, Paryż 1966.
- Kusin V., *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia*, Cambridge 1971.
- Kwapis R., *Praska Wiosna*, Toruń 2004.
- Luksemburg R., *Reforma socjalna czy rewolucja?*, [w:] *eadem, Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1959.
- Markowski A., *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa 2014.
- Mikołajczyk M., *Rewizjoniści. Obecność w dyskursach okresu PRL*, Kraków 2013.
- Milovan Djilas albo banały odszczepieńca, „Polityka” 1957, nr 31.
- Młynář Z., *Mróz ze wschodu*, Warszawa 1989.
- Mojsak K., *Publicystyka polityczna Leszka Kołąkowskiego (1955–1957)*, [w:] *Rok 1966. PRL na zakręcie*, red. K. Chmielewska, G. Wołowicz, T. Żukowski, Warszawa 2014.
- Morawiec E., *Wybrane filozoficzne koncepcje rozumu ludzkiego i racjonalność*, Warszawa 2014.
- Peaslee A.J., *Constitutions of Nations*, Vol. 3, Hague 1956.
- „Praxis”, Jun-Lipanj 1968, <https://praxis.memoryoftheworld.org/#text=1968&property=pubdate&value=Rudi+Petrovi%C4%87> [dostęp: 3.03.2018].
- Protokoły z przesłuchań K. Modzelewskiego i J. Kuroń, IPN 0330/327, t. 2, k. 290–293, 306–307.
- Sher G.S., *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, London 1977.
- Sitek R., *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*, Warszawa 2000.
- Sokulski M., Previšić M., *W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948–1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 2(28).
- „Sprawa” Djilasa a rzeczywistość jugosłowiańska, „O Trwały Pokój” 1954, nr 5.
- Stachewicz K., *Kilka uwag o racjonalności. Wprowadzenie*, „Filozofia Chrześcijańska” 2009, t. 6, DOI: <https://doi.org/10.14746/fc.2009.06.01>.
- Staniszczak J., *Ontologia socjalizmu*, [w:] *Antykomunizm polski. Tradycje intelektualne*, red. B. Szlachta, Kraków 2000.
- Stoczewska B., *Rewizjonizm*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. K. Chojnicka, M. Jaśkowski, t. 5, Warszawa 2012.
- Szacki J., *Marksizm po bardzo wielu latach*, [w:] *Warszawska szkoła historii idei. Tożsamość, tradycja, obecność*, red. P. Grad, Warszawa 2014.
- Szewczak W., *Oblicza racjonalności*, Toruń 2013.
- Tarniewski M. [Karpiński J.], *Krótkie spięcie (marzec 1968)*, [b.m.w.] [b.r.w.].
- The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia*, ed. D. Durović, Belgrade 1974.
- Trembicka K.W., *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013.
- „Trybuna Ludu” 1954, nr 32.
- United Nations, *Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*, <http://mek.oszk.hu/01200/01274/01274.pdf> [dostęp: 10.03.2018].
- Urban G.R., *Kwadratura koła. Z Milovanem Djilasem rozmawia George Urban*, [b.m.w.] [b.r.w.].

- Vaculik L., *Dva tisíce slov*, „Literární Listy”, 27.06.1968.
Vytvořit ideovou a akční jednotu komunistů, „Rudé právo”, 25.05.1968.
Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
Werfel R., *Miejsce intelektualistów komunistów – w ramach partii*, „Nowe Drogi” 1956, nr 9.
Wróblewska-Trochimiuk E., *Widmo krąży po Europie. Korczulańska Szkoła Letnia jako wyspa wolnego myślenia i przestrzeń dialogu*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17,
DOI: <https://doi.org/10.11649/sm.1379>.

SUMMARY

At the source of revisionist attempts to modify socialist thought lied the conviction of the need to improve or even adapt Marxism to the changing reality. That is why, out of many possible research perspectives (political, historical, doctrinal or legal), revisionism may also be treated as a manifestation of the rationalization of socialist thought. The article presents the main historical and doctrinal aspects of revisionism of Marxism using the example of the achievements of representatives of political-legal thought from such countries as Poland, Hungary, former Czechoslovakia and Yugoslavia. Attempts to rationalize socialism in these countries were based on similar ideological assumptions. Therefore, a redefinition of the relations of these countries with the USSR, democratization of social and political life and economic reforms aimed at ensuring the efficiency of the economies of these countries were postulated. The article also points out that the essence of revisionism was the search for ways to make the system functioning on its foundations more rational within the official Marxist doctrine. The reflection of these efforts was the slogan of creating “socialism with a human face”.

Keywords: revisionism; rationalism; Marxism; socialism with a human face

STRESZCZENIE

U źródeł rewizjonistycznych prób modyfikacji myśli socjalistycznej leżało przekonanie o potrzebie usprawnienia czy też przystosowania marksizmu do zmieniającej się rzeczywistości. Dlatego, spośród wielu możliwych perspektyw badawczych (politycznej, historycznej, doktrynalnej czy prawnej), rewizjonizm może być traktowany także jako przejaw racjonalizacji myśli socjalistycznej. W artykule przedstawiono główne historyczne i doktrynalne aspekty rewizjonizmu marksizmu na przykładzie dorobku przedstawicieli myśli polityczno-prawnej z takich krajów, jak: Polska, Węgry, Czechosłowacja, Jugosławia. Próby racjonalizowania socjalizmu w tych krajach opierały się bowiem na podobnych założeniach ideowych. Postulowano zatem redefinicję relacji tych krajów z ZSRR, demokratyzację życia społecznego i politycznego oraz reformy ekonomiczne mające zapewnić zwiększenie efektywności gospodarek tych krajów. W opracowaniu również wskazano, iż istotą rewizjonizmu było szukanie dróg, aby w ramach oficjalnej marksistowskiej doktryny funkcjonujący na jej podstawach ustrój uczynić bardziej racjonalnym. Odzwierciedleniem tych wysiłków było hasło tworzenia „socjalizmu z ludzką twarzą”.

Słowa kluczowe: rewizjonizm; racjonalizm; marksizm; socjalizm z ludzką twarzą